

ՆԱՐԵԿ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԵՊՀ

ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ-ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՎԵՃԵՐԸ
1922-1936 ԹԹ.

Ներածություն. Հայաստանի և Վրաստանի միջև սահմանային-տարածքային խնդիրները մշտապես ունեցել են քաղաքական բնույթ, սակայն մշակութային ենթատեքստ. վերջինով կարծես փորձ է կատարվել հաստատել առաջինը: Երկու երկրների միջև վիճելի տարածքներում առկա են մեծ քանակությամբ հայկական մշակութային արժեքներ և մասնավորապես եկեղեցական շինություններ, որոնք Հայ մշակութային կյանքի պահպանման գործընթացում առանցքային նշանակություն են ունեցել: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ վրացական իշխանությունները, բացի սահմանային նկրտումներից, հավակնություններ էին ներկայացնում նաև վանքերի տարածքների նկատմամբ, ինչը, կարծում ենք, հեռուն գնացող նպատակներ էր հետապնդում, քանի որ փորձ էր կատարվում հիմնավորել տարածքային հավակնությունները՝ մատնանշելով վիճելի շրջաններում հոգևոր-մշակութային կենտրոնների առկայությունը: Զարմանալի է, որ նույն բնույթի վեճեր են եղել նաև խորհրդայնացումից հետո՝ 1920-1930-ական թթ.:

Սահմանային վեճերի ընթացքը. Անդրկովկասյան Հանրապետություններում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց մի քանի ամիս անց՝ 1921 թ. նոյեմբերի 6-ին, Վրաստանի հեղափոխական կոմիտեի և Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի միջև, ի դեմս նրանց ղեկավարների՝ Բուդու Մդիվանիի և Ալեքսանդր Մյասնիկյանի, ստորագրվեց համաձայնագիր, ըստ որի՝ հաստատվեց երկու երկրների սահմանը: Այդ համաձայնագրով սահմանն սկսվում էր Ուլթափալար սարից, ոլորապատ գծով արևմուտքից ձգվում արևելք՝ մինչև Օրթուլ-Դաղ լեռնանցքը, և Օքյուզ Դար գծից ուղղվում դեպի Հյուսիս-արևելք, իսկ հետո դեպի արևելք՝ թողնելով դեպի Հյուսիս Մադաթովի լիճը և Տրոիցկոյե գյուղը, իսկ դեպի հարավ՝ Տատոյ-

խարաբա, Կարմիր Խարաբա Դարաքոյ գյուղերով գիծը հասնում էր Լեզլի Դաղ սարը, ուղիղ գծով լեռան գագաթով դեպի Իրգանչայ գյուղը, ապա գիծն ուղղվում էր դեպի Կուլուղաշի բարձունքը, Սաատի, Ջանդար գյուղ, Աղքյորփի գյուղերը, ապա ուղիղ գծով դեպի Օփրեթ գյուղը՝ մինչև Խոջորնու գյուղի քանդված մատուռը, Բրդաձոր գյուղը, Սադախլու կայարանը, ապա գիծը շարունակվում է Թափա դաղ սարով՝ հասնելով մինչև «Աղբյուր» անունով տեղանքը: Համաձայնագրի ծանոթագրությունում գրված էր, որ Իրգանչայ, Սաատի, Ջանդար, Աղքյորփի, Օփրեթ, Խոջորնի, Բրդաձոր, Սադախլու գյուղերը անցնում են Վրաստանին¹: Խորհրդային Հայաստանի կազմում մնաց Լոռու տարածքը, «այսպես կոչված անգլիական սահմաններում»՝ Վորոնցովկայի, Պրիվոլնոյի, Տափաստանի, Ալավերդու շրջանի հետ»²: Խորհրդային Վրաստանի իշխանությունները, սովորություն համաձայն, ձգձգում էին Հայաստանին հանձնել Վորոնցովկայի և Պրիվոլնոյի շրջանները: Միայն Հայաստանի արտգործոցը Ա. Մուսկյանի վճռակա-նություն և հետևողականության շնորհիվ 1922 թ. հունվարի 24-ին հնավոր եղավ ՀՍԽՀ գերիշխանությունը հաստատել այդ շրջաններում³: Սա թերևս սահմանային խնդիրներում հայկական կողմի ցուցաբերած վճռականու-թյան և հետևողականության եզակի օրինակներից էր, որ հետագա տարի-ներին գրեթե չի հանդիպում կամ հաջողությամբ չի պսակվում:

Նշված սահմաններով Հայաստանը և Վրաստանը մտան Անդրկովկաս-յան դաշնության մեջ, և հետագա տարիներին նրանց միջև առկա սահմա-նային խնդիրները հիմնականում լուծվում էին՝ հիմնվելով այս համաձայ-նագրի վրա:

Անդրկովկասյան Դաշնության կազմավորումից հետո Հայաստանի և Վրաստանի միջև տարածքների և սահմանների ճշգրտման հարցում դեռևս առկա էին լուրջ խնդիրներ, որոնք շարունակաբար ընթացան մինչև դաշ-նության լուծարումը՝ 1937 թ.: Դրանք կարգավորելու նպատակով ստեղծ-վեցին հոդային հանձնաժողովներ, որոնք ենթակա էին Անդրկովկասյան Դաշնության Կենտրոնական գործադիր կոմիտեին (Կենտգործկոմ): Վի-ճելի սահմանները կարգավորելու նպատակով ստեղծվել էին նաև տեղա-կան հանձնաժողովներ, որոնց մեջ մտնում էին հանրապետություններից

¹ «Վրաստանի ազգային արխիվ» (ՎԱԱ), ֆ, 607, ց. 1, գ. 551, թ. 4, հմմտ. «Հայաստանի ազգային արխիվ» (ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 3, գ. 1, թ. 66, ֆ. 113, ց. 3, գ. 55, թ. 10, «Խորհրդային Հայաստան», 1921 թ., նոյեմբերի 27, թ. 223:

² Տե՛ս Ա. Սահակյան, Հայաստանը Անդրկովկասյան Դաշնության կազմում: Խանդավառ միավորումից մինչև անաղմուկ բաժանում, Վանաձոր, 2013, էջ 170-171:

³ Նույն տեղում, էջ 171:

մեկական ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև Անդրկենտգործկոմի կողմից նշանակված անդամ: Վերջիններս միշտ հաշվետու էին Անդրկովկասի նախագահությանը, որը պարբերաբար քննարկում և հաստատում էր նիստերի արձանագրությունները⁴:

Անդրկովկասյան դաշնության կազմավորումից հետո Վրաստանի հող-ժողկոմը հարց բարձրացրեց, որ վերոնշյալ սահմաններով նախատեսված էին երկու հանրապետությունների ո՛չ աշխարհագրական, ո՛չ տնտեսական, ո՛չ ժողովրդագրական կողմերը, և խնդրեց սահմանները վերանայել: Վրաստանի հող-ժողկոմատը ներկայացրել էր սահմանագծի նոր նախագիծ՝ Լոք-Լալվարի լեռնաշղթայի ուղղությամբ⁵: Սահմանների հստակեցման հարցը քննարկվեց 1923 թ. ապրիլի 30-ին Անդրկենտգործկոմին առընթեր վարչական սահմանադատման հանձնաժողովի նիստում, որտեղ որոշվեց Հայաստանի և Վրաստանի սահմանն անցկացնել Լոք-Լալվարի լեռնաշղթայով: Հայկական կողմը, սակայն, ի դեմս Անդրկենտգործկոմի նախագահ Ս. Համբարձումյանի, դեմ արտահայտվեց նոր սահմանագծմանը, քանի որ 1921 թ. նոյեմբերի 6-ի համաձայնագրի հիման վրա 1922 թ. սեպտեմբերի 7-ին Հայաստանի և Վրաստանի հողագործության ժողկոմները համաձայնության էին եկել Լոռու և Բորչալուի գավառների վերաբերյալ: Ըստ այդ համաձայնագրի՝ հայ-վրացական վիճելի տարածքներ հանդիսացող Ախթալայի անտառտնտեսությունը, իսկ այնուհետև հոկտեմբերի 12-ին ստորագրված ակտով՝ Չաթախի անտառաչերտը հանձնվել էին Հայաստանին: Սա էր հիմնական պատճառը, որ հայկական կողմը էջը ցանկանում ընդունել ապրիլի 30-ի որոշումը⁶:

Այսպիսով, Լոռու և Բորչալուի գավառների հարցում կողմերին այդպես էլ չհաջողվեց համաձայնության հասնել: Այն բանից հետո, երբ հայկական կողմը չհամաձայնվեց 1923 թ. ապրիլի 30-ի նոր սահմանագծման հետ, 1923 թ. սեպտեմբերի 18-ին Անդրկենտգործկոմի հողհանձնա-ժողովը որոշեց հարցին ճշգրիտ մոտեցում ցույց տալու համար տեղում ստուգել այն հանգամանքները, որոնք հիմք են հանդիսացել հայկական կողմի համար՝ չընդունել այդ որոշումը: Դրանք պարզելու նպատակով անհրաժեշտ էր հետազոտել Լոռու և Բորչալուի գավառների սահմանակից անտառների շրջանը և որոշել դրանց տնտեսական նշանակությունը հանրապետությունների համար⁷: Սակայն այդ աշխատանքները չարու-

⁴ Նույն տեղում, էջ 176:

⁵ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 112, ց. 8, գ. 96, թ. 6:

⁶ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 19 շրջ.:

⁷ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 20:

նակ ձգձգվում էին, ինչն զգալի անորոշություն և լարվածություն էր առաջացնում սահմաններում:

1923 թ. ապրիլի 30-ի՝ Անդրկենտգործկոմի կողմից հաստատված հայ-վրացական սահմանն անցնում էր Գելիկի տարածքով, որը վիճելի էր համարվում Շահնազար գյուղի և Վրաստանի միասնական զինվորական կոպերատիվի միջև: Բանն այն էր, որ այս տարածքը Վրաստանի հողօրդկոմը վարձակալության էր տվել միասնական զինվորական կոպերատիվին, սակայն այն գրեթե ամբողջապես գտնվում էր Խորհրդային Հայաստանի տարածքում՝ Շահնազար գյուղի օգտագործման ներքո: Այս վեճի կարգավորման նպատակով Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի ներկայացուցիչը 1925 թ. գարնանը տեղում ուսումնասիրություն կատարեց՝ պարզելու համար զինվորական կոպերատիվի և Շահնազար գյուղի տնտեսական դրությունը՝ երկու կողմերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Գելիկի վերաբերյալ բոլոր տեղեկությունները ստանալուց հետո հողհանձնաժողովը, 1925 թ. ապրիլի 5-ի նիստում լսելով երկու կողմերի ներկայացուցիչներին և ծանոթանալով Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի ներկայացուցչի եզրակացությանը, որոշեց տեղամասը բաժանել երկու կողմերի միջև: Անդրկենտգործկոմը հաշվի չառավ այն հանգամանքը, որ տարածքը մեծապես գտնվում է Հայաստանի կազմում և խիստ անհրաժեշտ էր Շահնազարի գյուղացիներին: Այս որոշման համաձայն՝ Գելիկի կենտրոնական մասի 334 դեսյատին տարածքից (ամբողջ տարածքը կազմում էր 858 դեսյատին) 150-ը հատկացվեց Վրաստանի միասնական զինվորական կոպերատիվին, իսկ 184-ը՝ Շահնազար գյուղին⁸:

Անդրկովկասյան դաշնության գոյության հետագա տարիներին ևս հայ-վրացական սահմանային վեճերը շարունակվեցին: Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի գավառների միջև վիճելի տարածքը կազմում էր շուրջ 21 000 դեսյատին (1 դեսյատինը հավասար է 1.09 հեկտարի), որի սահմաններում գտնվում էր 12 գյուղ: Խնդիրը լուծելու համար 1926 թ. մայիսին Անդրդաշնության Կենտգործկոմի հողային հանձնաժողովը ՀՍԽՀ-ի և ՎՍԽՀ-ի հողագործության ժողովմատների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ վիճահարույց տարածքների ու նրան հարակից շրջանների ուսումնասիրություն կատարեց՝ նպատակ ունենալով պարզել Լոռի-Փամբակի և Բորչալուի յուրաքանչյուր բնակչի առնչությունը վիճահարույց տարածքին: Սահմանները որոշելու նպատակով ստեղծվեց նաև հատուկ հանձնաժողով՝ վրացի Գ. Ստուրուայի ղեկավարությամբ: Վերջինս, սակայն,

⁸ Տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 68, թ. 20 և շրջ.:

չէր մասնակցում հանձնաժողովի աշխատանքներին: 1928 թ. հուլիս 16-ին Անդրկովկասի փոքր նախագահությունը նիստում որոշվեց հանձնաժողովի նախագահի պաշտոնում նշանակել Ս. Յաղուբովին⁹: Այս հանձնաժողովին Անդրկենտգործկոմը հանձնարարեց մինչև ամսվա վերջ ավարտել սահմանագծման աշխատանքները¹⁰: Այդ աշխատանքներն այդպես էլ չտարվեցին, միայն հետազոտվեցին Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի գավառներն ամբողջ երկայնքով՝ այդ գավառների սահմանները հաստատելու նպատակով: Այս աշխատանքների ընթացքում պետք է լուծվեր նաև Լոռի-Փամբակի գավառի Զիլիզա և Բորչալուի Օփրեթ գյուղերի միջև սահմանների հարցը¹¹: Վրաստանի տիրապետության տակ գտնվող Զիլիզայի գյուղացիները 1924 թ. մարտին դիմել էին իշխանություններին՝ Հայաստանին միանալու կամ իրենց նախկին գյուղը տեղափոխվելու խնդրանքով: 1924 թ. մարտի 26-ին Լոռի-Փամբակի գավառի ղեկավարի նախագահությունը մերժեց այդ դիմումը¹²: Խնդիրն իր հանգուցալուծումն ստացավ 1929 թ. սեպտեմբերի 2-ի Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը Զիլիզա գյուղը միացնել Չանախչիին:

Անդրկովկասյան Դաշնության Կենտգործկոմի նախագահության՝ 1929 թ. փետրվարի 18-ի նիստում քննարկվեց Լոռի-Փամբակի և Բորչալուի գավառների հարցը և որոշվեց հաստատել հոդոդկումներ Երզնկյանի և Զուղբիլի՝ 1928 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը և հանձնարարել նրանց՝ դրա հիման վրա հարթել բոլոր վիճելի հարցերն ու մանրամասն նկարագրել այդ գավառների միջև սահմանը, այնուհետև ներկայացնել հանձնաժողովի հաստատմանը:

1929 թ. սեպտեմբերի 2-ին Անդրկովկասյան Դաշնության Կենտգործկոմի նիստում Գելիկի և Շահնազարի հողատարածքների վերաբերյալ վիճելի խնդիրը՝ համապատասխանաբար 158,4 և 580,4 դեսյատին տարածքով, որոշվեց թողնել Վրաստանի կազմում: Խորհրդային Հայաստանի Սարիար և Խորհրդային Վրաստանի Սաաթլի գյուղերի միջև վիճելի տարածքը (63,84 դեսյատին) մնաց Հայաստանի կազմում: Հայաստանին մնաց նաև Վարդաձոր և Սաղախլու գյուղերի միջև 6,84 դեսյատինով տարածքը: Այսպիսով, չորս 950 դեսյատին մակերես զբաղեցնող 7 վիճելի տարածքներից 5-ը (մոտավորապես 879,12 դեսյատին) անցավ Վրաստանի Բորչալու գավառին, իսկ 2 հողատարածք՝ (70,32 դեսյատին) Հայաստանի

⁹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 112, ց2. գ. 1407, թ. 80:

¹⁰ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 1407, թ. 80:

¹¹ ՀԱՍ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 21:

¹² Ա. Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 184:

Լոռի-Փամբակին: Այս համաձայնությամբ Խորհրդային Վրաստանի Բորչալուի գավառից Խորհրդային Հայաստանին անցան Աղբյուրփի, Չանախչի, Բրդաձոր գյուղերը: Այս փոփոխությունների հիման վրա Հաստատվեց Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի գավառների միջև սահմանը¹³, որը 1935 թ. մարտի 19-ին մասնակի փոփոխության ենթարկվեց¹⁴: Ակնհայտ է, որ Վրաստանի իշխանությունները, առանց լուրջ դժվարությունների հանդիպելու, ստանալով Անդրկենտգործկոմի աջակցությունը, կարողանում էին վիճելի տարածքային խնդիրները լուծել հոգուտ իրենց: Հայկական կողմը հիմնականում հեշտությամբ համակերպվում էր տարածքային մեծաքանակ կորուստներին: Ասվածի լավագույն վկայությունն է թերևս այն հանգամանքը, որ Բորչալու-Ղարաքիլիսա շրջանի վեճերը լուծող հանձնաժողովը Ս. Թողրիայի ղեկավարությամբ 1933 թ. հունիսի 26-ի նիստում հաշվի առնելով, որ նշված գյուղերը տնտեսապես պետք է կապված լինեն Բորչալուի գավառին, որոշում կայացրեց Խորհրդային Վրաստանին փոխանցել Չանախչի, Աղբյուրփի և Բրդաձոր գյուղերը, որոնք 1929 թ. հանձնվել էին Հայաստանի ենթակայությանը: Այս որոշումը անվերապահորեն հաստատվեց Անդրկենտգործկոմի կողմից, ուր տնօրինում էր ագգությունը վրացի Ֆ. Մախարաձեն: Գյուղերը Վրաստանին փոխանցելու համար կարևոր հիմք էր համարվում նաև այն, որ գյուղերի ուսումնասիրման ընթացքում վերջիններիս բնակիչները հայտնել էին, որ վարչականորեն անհրաժեշտ է ենթարկվել Բորչալուի շրջանին, չնայած նրան, որ գյուղերի բնակչությունը հայեր էին: Այսպիսով, հաշվի առնելով այս ամենը, ինչպես նաև գյուղացիների ցանկությունը և պատմական ու տնտեսական պայմանները, հանձնաժողովը նպատակահարմար գտավ գյուղերը թողնել Բորչալուի կազմում: Հետագա վեճերից խուսափելու համար նիստում առաջարկվեց նաև հանրապետական սահմանը փոխել այնպես, որ փաստացի հողօգտագործումն անցնի Վրաստանին¹⁵:

Հարցն «անհապաղ եզրակացություն տալու համար» ուղարկվեց Հայաստանի և Վրաստանի կենտգործկոմների քննարկմանը¹⁶: Հայաստանի կենտգործկոմը, որքան էլ տարօրինակ է, 1933 թ. օգոստոսի 3-ին հավանության արժանացրեց գյուղերը Վրաստանին փոխանցելու որոշումը¹⁷: ՀՍԽՀ հողագործության ժողկոմատին մտահոգում էր միայն այն, որ «նոր

¹³ ՏՆՍ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 1412, թ. 87-89:

¹⁴ ՏՆՍ նույն տեղում, ց. 1, գ. 681, թ. 85 և շրջ.:

¹⁵ ՏՆՍ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 681, թ. 29-30, 44:

¹⁶ ՏՆՍ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 3341, թ. 20:

¹⁷ ՏՆՍ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 232, թ. 17-20:

սահմանագծում կատարելիս չխախտվի անտառտնտեսություն միասնությունը ու չտուժեն այդ տնտեսության շահերը», ուստի սահմանները պետք է անցկացնել նշյալ գյուղերի շնչաբաժին հողերի սահմանագլխով և ժողովրդատրի ներկայացուցչի պարտադիր մասնակցությամբ¹⁸: Այսպիսով, ՀՍԽՀ և ՎՍԽՀ կենտգործկոմների հավանությամբ 1934 թ. փետրվարի 13-ի՝ Անդրկենտգործկոմի փոքր նախագահության նիստի որոշմամբ այդ գյուղերն անցնան Վրաստանին¹⁹:

Հայկական եկեղեցիների խնդիրը. Սկսած հայ և վրաց եկեղեցիների բաժանման չրջանից, երկու երկրների սահմանային գոտին եղել է նաև մշակութային-դավանաբանական (առաքելական-քաղկեդոնական) խնդիրների վեճի առարկա: Այդ վեճը զուտ մշակութային ենթատեքստում շարունակվում է նաև 1920-1930-ական թթ.: Մասնավորապես Ախթալայի վիճելի տարածքն ուներ մշակութային կարևորություն, քանի որ այստեղ են գտնվում Ս. Երրորդություն կամ Ս. Աստվածածին վանքերը, վերջինս կոչվում է նաև Մարիամ Աննայի վանք և Առաքելոց կամ սուրբ Գեորգ եկեղեցի²⁰:

Ինչպես արդեն նշեցինք, 1929 թ. սեպտեմբերի 2-ի Անդրկենտգործկոմի նախագահության նիստում որոշվեց Զիլիզա գյուղը միացնել Չանախչի գյուղին: Այս տարածքում էր գտնվում Խորակերտի վանքը, որը կառուցել է իշխան Ստեփանոսը 1252 թվականին²¹: Եկեղեցին այժմ դե յուրե գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության կազմում, սակայն փաստացի այնտեղ գնալը առաջացնում է բարդություններ, քանի որ Հայաստանի տարածքով այնտեղ հասնելը գրեթե անհնար է, ուստի անհրաժեշտ է անցնել Վրաստանի սահմանը:

Վրաստանը հավակնություններ ենրկայացրեց նաև Խուճապի²² վանքի նախկին կուսանոցի տարածքի նկատմամբ: 1934 թ. սեպտեմբերի 16-ի՝ Անդրկենտգործկոմի փոքր նախագահության նիստում որոշվեց առաջարկել Խորհրդային Հայաստանի կենտգործկոմին՝ քննարկել վանքի փոխանցման հնարավորությունը: 1936 թ. մարտի 14-ին ՀԽՍՀ կենտգործկոմի նախագահության նիստում քննարկվեց Ստեփանավանի չրջանում գտնվող Խուճապի վանքի տարածքը ՎՍԽՀ Բորչալուի չրջանի Աղբյուրփի

¹⁸ Տե՛ս ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 3341, թ. 23 և 25:

¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 681, թ. 28:

²⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության պատմական հանրագիտարան», Երևան, 2015, էջ 449:

²¹ Նույն տեղում:

²² Խուճապի-վանք ՀՀ Կալինինյոյի շրջանի Պրիվոլնյոյ գյուղում, տե՛ս «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. 2, Դ-Կ, Երևան, 1988, էջ 820:

կոլտնտեսությունը հանձնելու հարցը: Նիստում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ տարածքը ավելի վաղ՝ 1935 թ. դեկտեմբերի 25-ին, հանձնվել է Պրիվոլնոյե գյուղի կոլտնտեսությանը, և կատարվել են որոշակի ներդրումներ, աննպատակահարմար համարվեց այն հանձնել ՎՍԽՀ Բորչալուի գավառին: Հարցը քննարկվեց նաև 1936 թ. մարտի 25-ին Անդրկենտգործկոմի փոքր նախագահությունից նիստում, որտեղ հաստատվեց 1936 թ. մարտի 14-ի ՀԽՍՀ կենտգործկոմի որոշումը, և հարցը համարվեց փակված²³:

Եզրակացություն. Այսպիսով, Անդրկովկասյան դաշնության տարիներին հայ-վրացական սահմանային վեճերը հիմնականում լուծվեցին հոգուտ Վրաստանի: Դա հասկանալի է, քանի որ հայ-վրացական խնդրով զբաղվող հանձնաժողովները ղեկավարում էին վրացի կամ ադրբեջանցի ղեկավարները: Այսուհանդերձ, վիճելի կարևոր մշակութային արժեքների, մասնավորապես եկեղեցիների գոտիները հաջողվեց պահպանել Հայաստանի տարածքում:

РЕЗЮМЕ

В годы Закавказской Федерации армяно-грузинские территориальные споры в большинстве случаев были решены в пользу Грузии. Это логично, потому что комиссиями, которые занимались армяно-грузинскими проблемами, руководили либо грузины, либо азербайджанцы. Попустительство армянских властей и активность грузинских, с одной стороны, и поддержка Грузии Центральным исполнительным комитетом Закавказской Федерации, с другой, способствовали тому, что уже в годы советской власти у Армении были изъяты значительные территории в пользу Грузии.

SUMMARY

During the years of Transcaucasian Federation, Armenian-Georgian territorial disputes have been solved in favour of Georgia. It is clearly understandable, because the committees regulating the Armenian-Georgian causes were headed by Georgian or Azeri figures. The connivance of the Armenian authorities from the one hand and the activity of the Georgian authorities, as well as the support of the Central Executive Committee of the Transcaucasian Federation on the other hand, contributed to the fact that Armenia lost essential territories.

²³ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 474, ք. 138-147: